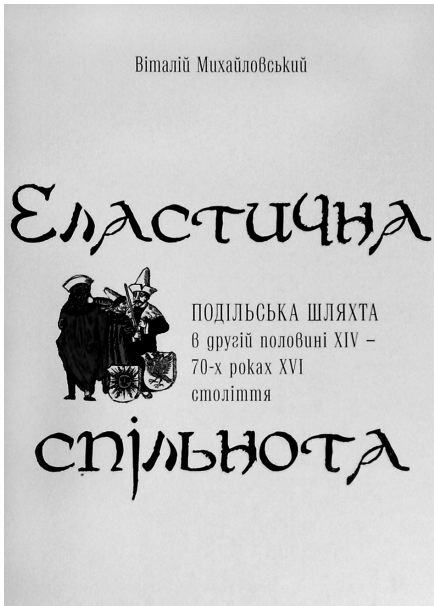

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Михайловський В.

**Еластична спільнота: Подільська шляхта
в другій половині XIV – 70-х роках
XVI ст. – К.: Темпора, 2012. –
XXVI+450 с.**

Упродовж останніх двадцяти років в українській історіографії з легкої руки відомого вченого Н.Яковенко не лише відродився науковий інтерес до вивчення вітчизняної шляхетської спільноти XIV – першої половини XVII ст., але й досягнуто безсумнівних успіхів. Завдяки працям О.Вінниченка, М.Довбищенка, Ю.Зазуляка, П.Кулаковського, В.Собчука, Н.Старченко, І.Тесленка, Н.Яковенко й інших дослідників, в основних рисах реконструйовано панорами формування й функціонування шляхетського стану, його соціальну структуру, форми землеволодіння, участь у політичному житті Великого князівства Литовського та Корони Польської, рівень і зміст самосвідомості тощо. Позитивною складовою цього доробку стало з'ясування названих аспектів буття шляхетської спільноти в окремих регіонах України, що дозволяє виявити наявність у ньому спільних і відмінних рис. До грона таких праць належить і книга Віталія Михайловського, видана в київському видавництві «Темпора» 2012 р. Із приємністю відзначу, що її автор є випускником Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Ще під час навчання в ньому (середина 1990-х рр.) він зацікавився проблематикою подільської шляхти XV–XVII ст., написав дипломну роботу «Подільська шляхта в українській і зарубіжній історіографії», яку блискуче захистив 1997 р. Вона й стала визначальною у його подальшій науковій творчості. 2004 р. захистив кандидатську дисертацію «Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.)». Після чого продовжував надзвичайно інтенсивно розробляти комплекс питань, пов'язаних із соціальною й політичною історією Західного Поділля (згодом Подільського воєводства) XIV – першої половини XVII ст.,

про що промовляють його публікації¹. Видрукував також кілька статей про Поділля цього часу в «Енциклопедії історії України»². І саме у процесі їх осмислення в В.Михайловського, вочевидь, і викристалізувалася ідея створення фундаментальної праці, присвяченої з'ясуванню історії шляхетської корпорації Поділля.

Монографія виконана у кращих традиціях історичних досліджень такого формату. Вона складається з коротенького впровадження «Від автора», розлогого «Вступу», шести розділів, післямови, котру написала Н.Яковенко, додатків, іменного та географічного покажчиків, списків скорочень, використаних джерел і літератури. Завершують книгу два розлогіх резюме, англійською та польською мовами, які виступають своєрідним інтелектуальним кодом для іноземних фахівців-істориків, котрі займаються цим періодом або проявляють інтерес до цієї тематики.

Важливе місце в монографії посідає «Вступ», якому автор цілком свідомо відвів роль методологічного ключа (правда, в окремих деталях лише пунктирно означеного) для полегшення розуміння читачем розробленої ним концепції досліджуваної проблеми. Такий підхід, попри сприйняття/несприйняття запропонованих методологічних засад, заслуговує на повагу, адже засвідчує професійну порядність ученого, який відкрито виносить їх для обговорення колегами-істориками. Зважаючи на їх важливість для осмислення значимості рецензованої праці, зупинюся на характеристиці «Вступу» детальніше. Автор чітко окреслив територіальні межі Поділля у цілому й Західного Поділля (Подільського воеводства) зокрема та показав головні зміни його політичного статусу протягом XIV–XV ст.; визначив своєрідні ознаки подільської шляхетської корпорації, які дозволили трактувати її власне як «еластичну спільноту», виділив три періоди у процесі становлення подільської шляхти впродовж середини XIV – 70-х рр. XVI ст. (с.XII–XV, XVIII–XX).

Водночас деякі підходи В.Михайловського до викладу матеріалу та висловлені думки, як на моє розуміння, несуть у собі не стільки полемічний запал

¹ Серед останніх див.: *Михайловський В.* Роздача земельної власності у Подільському воеводстві за Казимира IV (1448–1992) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Л., 2006. – Т.251. – С.399–438; *Його ж.* Документ для кам'янецького підстарости Яна Срочицького 1527 року на пляц у Кам'янці (історія однієї родини з Поділля у XVI ст.) // *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* – К., 2008. – Вип.2. – С.273–284; *Його ж.* Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – С.98–116; *Його ж.* Як подільська шляхта означувала свою територію (за матеріалами комісарських свідчень 1564 р.) // *Наукові записки: Збірник молодих вчених та аспірантів*. – Т.19 (у 2 кн.): Тематичний випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – Кн.І. – К., 2009. – С.158–169; *Його ж.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // *Український історичний журнал*. – 2009. – №5. – С.34–47; *Його ж.* Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським // *Там само*. – 2010. – №4. – С.4–15; *Його ж.* «Ревізія листів» на володіння королівщинами у 1564 р. для родини Буцацьких-Язловецьких-Творовських у Подільському воеводстві // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. – Вип.4: На пошану професора А.О.Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.115–125 та ін.

² *Михайловський В.* Подільська земля // *Енциклопедія історії України*. – К., 2011. – Т.8. – С.304; *Його ж.* Подільське воеводство // *Там само*. – С.304–305; *Його ж.* Подільське генеральне староство // *Там само*. – С.305; *Його ж.* Подільське князівство // *Там само*. – С.305–306.

(що слід лише вітати в будь-якому науковому дослідженні, адже це спонукає до пошуку нових аргументів для розв'язання проблем), скільки дають підстави для певного подиву. Ось, наприклад, констатувавши той факт, що у середині XIV ст. Поділля виходить на арену історії як територія, котру литовські князі Коріатовичі відвойовують у татар (с.XI), він жодним словом не прохоплюється про те, а, власне, якого етносу були ці землі: татарського, польського, угорського, молдавського чи, можливо, українського? Невідомо, чи входили вони коли-небудь до складу Руського (Українського) королівства і як потрапили у володіння Ногайського улусу? Оце враження «замазування» (свідомого чи мимовільного) етнічної ідентифікації автохтонного населення та наявності/відсутності в нього власних (українських) традицій соціально-політичного життя посилюється у зв'язку з міркуваннями автора щодо неможливості з'ясування питання етнічної належності подільської шляхти: «Зумисне у цій класифікації не використано етнічної складової. Адже важко розділити цю строкату групу, яка формувалася не тільки з місцевої (не факт, що цілковито слов'янського елементу), але й з пришлої шляхти» (с.XVI).

Уважаю такий підхід не зовсім науково коректним. Адже найкращий дослідник Поділля XIV–XVI ст., видатний польський історик Я.Куртика з'ясував, що всі урядники князів Коріатовичів у Подільському князівстві другої половини XIV ст. «були за походженням русинами»³ (себто українцями). Він же, вивчаючи тогочасну «боярську еліту» Поділля, вияснив, що лише деякі з них, напевне, «були прибульцями з Польщі чи Силезії»⁴. Ситуація помітно змінилася на кінець 1430-х рр. Проведений польським істориком аналіз шляхти (40 осіб), котра зібралася на сейм (з'їзд) у Кам'янці-Подільському й ухвалила 23 червня 1439 р. документ («акт»), спрямований на захист інтересів подільського шляхетства, дав йому підстави висловити міркування, що у цьому гроні більшість уже становила власне польська шляхта, а визначне місце посідали Кірдеї – «представники покатоличеного руського боярства»⁵. Отже, можемо з певністю стверджувати, що в період існування Подільського князівства шляхта за етнічною ознакою була в переважній більшості українською (руською). Інша справа, що з кінця XIV ст., як з'ясував Я.Куртика, на Поділлі й Галицькій Русі склад шляхти «систематично змінювався в результаті напливу на ці терени прибульців, в основному із земель етнічно польських, а також з Угорщини та Силезії. Це в очевидний спосіб призводило, з одного боку, до зміни етнічних і конфесійних пропорцій у межах цієї соціальної групи, зокрема в її вищих прошарках (не на користь автохтонів), з іншого – провокувало процеси *асиміляції відповідно до польського культурного зразка* (курсив мій – В.С.)»⁶. І якби В.Михайловський торкнувся висвітлення цього аспекту формування подільської шляхетської корпорації, то його монографічне дослідження, як на мою думку, лише б виграло в повноті реконструкції цього процесу.

³ Kurtyka J. Podole w średniowieczu i okresie nowożytnym: obrotowe przedmurze na pograniczu cywilizacji // *Idem*. Podole w czasach Jagiellońskich: Studia i materiały. – Kraków, 2011. – S.112.

⁴ Ibid. – S.113.

⁵ Ibid. – S.135; Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439 // *Idem*. Podole w czasach Jagiellońskich... – S.54.

⁶ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.25.

По-друге, автор слушно звернув увагу на той факт, що на середину XVI ст. кількість православних парафій продовжувала істотно переважати католицькі, зосередженні переважно в містах (с.XVI–XVII), що слугує переконливим аргументом на користь думки про величезну чисельну перевагу українського (руського) населення Поділля над польським. У зв'язку з чим незрозумілою є його спроба перетворити Подільське воеводство у час «панування синів Казимира IV – Яна-Ольбрахта, Олександра I та Сигізмунда І» на своєрідне «*antemurale Christianum*» (с.XI). Для чого потрібна реанімація цього міфу, витвореного польським католицизмом у XVI–XVII ст., підтримуваного Ватиканом і ґрунтовно спростованого свого часу видатним українським істориком Я.Дашкевичем⁷? Адже добре відомо, що на півдні воно межувало з православним Молдавським князівством, а на сході – зі Східним Поділлям (Брацлавщиною), яке своєю чергою сусідило з Київським князівством, населення котрих становили православні українці. Як відзначав Я.Дашкевич, «межа справжнього християнського муру по відношенні до мусульманського Сходу проходила на схід від Росії, на південний схід від України, на схід та південь від Грузії та Вірменії, християнської Сирії і т.д. Те, що чимала енкава Великого кордону між Європою та Азією виникла внаслідок агресії азійської цивілізації зразу ж на межі України, а Османська імперія захопила Балкани, також не створювало ситуації, при якій Польща коли-небудь безпосередньо межувала з мусульманством. На шляху між Польщею та Туреччиною завжди була Україна з її християнською культурою і цивілізацією такої ж самої тривалості, як християнська культура і цивілізація Польщі»⁸.

Слід відзначити ґрунтовність історіографічного огляду стану дослідженості проблеми, зробленого в першому розділі (с.1–16). Автор спромігся об'єктивно оцінити доробок Н.Молчановського, М.Грушевського, М.Владимирського-Буданова, К.Пуласького, Л.Бялковського й інших авторів останньої третини XIX – перших десятиріч XX ст. Не обійшов він увагою й дискусію, що точилася між українськими та польськими істориками у цей час. Слушно зауважив, що з кінця 1920-х і до початку 1960-х рр. проблеми історії Поділля випали з поля зору дослідників. Лише завдяки зусиллям М.Крикуна почалося відродження інтересу в українській історіографії до цієї тематики (с.9–10). Усебічно проаналізовано доробок Я.Куртики, котрий увів у науковий обіг чималу кількість нових та малознаних джерел з історії Поділля XIV–XV ст., а також у 2004 р. зробив своєрідний коментований реєстр усіх відомих йому історичних відомостей про історію краю («*Repertorium Podolskie*»)⁹. На жаль, із невідомої причини автор обійшов мовчанкою монографічне дослідження О.Білецької¹⁰. Доцільно

⁷ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України: націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Наука і культура. – 1993. – №26/27. – С.57–58.

⁸ Там само. – С.57.

⁹ Трагічна загибель 10 квітня 2010 р. в авіакатастрофі під Смоленськом не дозволила Янушові Куртиці реалізувати всі свої плани щодо вивчення історії Поділля. У 2011 р. його поділлєзнавчі студії посмертно було видано окремим томом (див.: *Kurtyka J. Podole w czasach Jagiellońskich: Studia i materiały / Oprac. M.Wilamowski, przedm. P.Kurtyka [Maestas. Potestas. Communutas. – T.IV]. – Kraków, 2011. – 640 s.)*.

¹⁰ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – 416 с.

було також, підсумовуючи стан вивчення формування подільської шляхетської корпорації, зазначити, які аспекти досліджуваної проблеми вивчено, які залишаються дискусійними чи зовсім нез'ясованими (с.11–12).

Достоїнством рецензованої праці безперечно є її багатюща джерельна база. В.Михайловський використав матеріали 12 фондів 7 архівів і рукописних відділів наукових бібліотек України й Польщі (всього 73 справи (сигнатури)). Наявність багатого, як для другої половини XIV – першої половини XVI ст., джерельного матеріалу дозволила історик у успішно реконструювати процес становлення подільської шляхетської спільноти та зміни в її структурі, виокремити в ньому періоди, з'ясувати роль політичного чинника, вияснити статус урядників, охарактеризувати постаті можновладців, скласти ітінераріум подільських воевод, каштелянів і старост тощо. Чи не вперше в історіографії автор розкрив цінність для вивчення проблеми «Книги ревізії» 1564 р., інвентарів Коронного архіву, книг Коронної метрики, матеріалів ревізії листів 1469 р. Не можна не погодитися з його думкою, що саме люстрації, інвентарі староств і поборові реєстри є визначальними для з'ясування строкатості тогочасної шляхетської корпорації (с.20). Приємне враження справляють лаконічні за обсягом й точні за змістом характеристики основних публікацій джерел (с.23–27).

Другий розділ присвячено соціально-політичній історії Поділля другої половини XIV ст., коли сформувалося удільне Подільське князівство, західна частина якого 1395 р. була надана польським королем краківському воеводі Спиткові. Вочевидь, В.Михайловському доцільно було розпочати висвітлення розділу хоча б із невеликого екскурсу в минуле цього краю, що спочатку входив до Руського королівства, а пізніше потрапив у володіння Ногайського улусу. Хотілося б також довідатися з книги про ставлення автора до міркування Я.Куртики щодо прийняття чи навіть запрошення місцевим (подільським) боярством Коріатовичів для захисту від татар¹¹. Це ж важливо! Водночас слід відзначити цінність наукового доробку історика у з'ясуванні особливостей наданого князями Коріатовичами в 1374 р. Кам'янцеві-Подільському акту про самоврядування (магдебурзького права, с.30–32), реконструкції урядницької ієрархії влади Коріатовичів та їх оточення. Спираючись на інформацію джерел, наукові праці своїх попередників, він дійшов висновку, що «з певними застереженнями можемо означити соціальну структуру місцевої еліти як триступінчасту, де на вищому щаблі, поза володарями, перебувають князі – представники родини, залежні або князі-співпрацівники. Наступний щабель займають пани. А на нижньому ми бачимо бояр, зем'ян, княжих слуг та двірських» (с.41). При цьому В.Михайловський уникає їх ідентифікації за етнічною ознакою. Щоправда, констатувавши, що «аналіз імен свідчить про певну кількість прибульців із заходу» (с.36), опосередковано визнає – більшість із них були все-таки місцевими, себто русинами.

Беззаперечною заслугою автора стало створення ним на основі інформаційних джерел і праць А.Груші, Я.Куртики, Я.Тенговського й інших дослідників біограм 34 осіб зі складу тогочасної подільської еліти (с.41–47). Уперше

¹¹ *Kurtyka J.* Podole w czasach Jagiellońskich... – S.99.

в українській історіографії ґрунтовно проаналізовано причини й характер васальних стосунків Коріатовичів із Казимиром III і Людовиком Угорським. Поданий автором матеріал свідчить про жорстоку боротьбу Великого князівства Литовського й Корони Польської за спадщину Романовичів, складовою якої було й Поділля. Похід королеви Ядвіґи 1387 р., який завершився приєднанням до Польщі галицької частини Руського королівства¹², як і воєнну акцію 1394 р. Вітовта, що призвела до підпорядкування польському королеві Владиславові III Ягайлу Поділля, важко назвати «легітимним» шляхом входження цих земель до Корони (с.47–62). Це експансія, хоча частково й залакована складним вузлом родинно-васальних зв'язків. Що це, власне, так, свідчить акт передачі королем Західного Поділля «на княжому праві» найпотужнішому польському можновладцеві Спиткові з Мельштина, котрому «завдячував своїм поставленням на королівство», у «ділчине володіння», хоча той не належав до князівського роду (с.63–75). Не випадково саме на час його володіння (1395–1399 рр.), як констатує Я.Куртика, припадає «перша хвиля напливу польської шляхти на Поділля»¹³.

Цілком обґрунтованим є виокремлення у спеціальний розділ висвітлення процесу інкорпорації Західного Поділля до складу Корони та його перетворення в Подільське воєводство. Слід віддати належне копіїткій праці дослідника з виявлення максимальної фактологічної інформації для відтворення головніших перипетій польсько-литовської боротьби за Поділля, яка завершилася 1432 р. його розподілом на дві частини – Західне і Східне, та перетворенням першої з них у 1434 р. на Подільське воєводство Корони Польської (с.84–108). Новим словом в історичній науці є з'ясування особливостей формування шляхетської спільноти на теренах Західного Поділля. Зокрема, встановлено, що саме Вітовт у 1418–1430 рр. запровадив тут заставну форму землеволодіння й зробив спробу змінити структуру шляхетського середовища та консолідувати прийшлу шляхту (с.101–107). Автор довів, що саме у цей час «формується структура подільської шляхти. Зникають князі, а замість них ми бачимо лише *prelatorum, baronorum, militum et nobilium, terrigenarum Podolie*, що є спрощеним варіантом шляхетських груп у сусідньому Руському воєводстві» (с.116). В.Михайловський висловив цікаве міркування, що саме боротьба за Поділля між Литвою та Польщею «призвела до створення на цій території такого типу шляхетської корпорації, яка відрізнялася від решти шляхетських корпорацій руських земель строкатістю (як регіональною, з огляду на значну кількість осіб, що прибули на Поділля, так і соціальною, що виявиться дещо пізніше, коли з наявних у нашому розпорядженні джерел почнуть «виринати» місцеві бояри) і неабиякою плінністю, пов'язаною з небезпекою життя на неспокійному прикордонні» (с.77). Однак, воно потребує наведення на свою користь переконливіших аргументів, зокрема порівняння зі шляхетською корпорацією Галицької Русі.

Зміст даного розділу яскраво демонструє той нерідкий випадок в історіографії, коли використана дослідником джерельна інформація, з одного боку,

¹² *Войтович Л.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Л., 2011. – Вип.46. – С.17–41.

¹³ *Kurtyka J.* Podole w czasach Jagiellońskich...– S.120.

промовляє про його сумління й професійну порядність як науковця, а з іншого – вступає у суперечність з окремими теоретичними постулатами пропонованої читачам концепції власного бачення проблеми. Закидаючи українським історикам наявність певної заангажованості (в окремих випадках слушно) в негативній оцінці польської політики XIV–XVI ст. в українських землях (с.4–8, 99, 115), зокрема дорікаючи М.Грушевському, що оповідь у нього залежала «від наперед визначеної конструкції» (с.8), В.Михайловський, як складається враження, сам потрапляє в таку ж пастку залежності від уже названих вище своїх концептуальних засад. Намагаючись будь-що спростувати положення української історіографії про наявність у цей же час процесів експансії Корони Польської стосовно українських земель, колонізації польськими шляхтичами прилучених територій, «полонізації» у створених 1434 р. Подільському та Руському воеводствах адміністративно-територіального устрою, права, судочинства й ін. сфер життя, зміцнення впливів католицької церкви тощо автор книги, усупереч очевидним фактам (які, до речі, і сам наводить) у деяких випадках відмовляється існуючі речі називати своїми іменами.

Ну, наприклад, хіба не встановлено в науці, що русини XIV–XVI ст. – це тогочасна назва українців, котрі проживали на теренах Поділля, Галичини, Волині й інших українських земель. Він воліє не вживати етнонім «українці», рідко вдається до етноніму «русини», надаючи перевагу назві «місцева шляхта», в окремих випадках – «автохтонна шляхта» чи навіть «слов'янський елемент» (с.XVI), начебто «прийшла шляхта» з Польщі не належала до «слов'янського елементу» (с.XVI). Хіба ж із самого тексту книги не видно, що більшість шляхти Поділля другої половини XIV – першої половини XVI ст. становили українці (русини) (с.33–47, 78–81, 89–115), а чисельність польської шляхти постійно зростала з кінця XIV ст. й уже у середині XV ст. складала більшість верхівки шляхетської корпорації (за означенням Я.Куртики, «подільської провінційної еліти») (с.77, 89–115)¹⁴? Для чого замовчувати той факт, що Владислав II Ягайло цілком свідомо й послідовно проводив політику, спрямовану на зміцнення на Поділлі позицій власне польської шляхти й католицької церкви, аби опертися на них у намірах залишити ці землі у складі Корони, а не Литви? Як читаємо у рецензованій монографії, король у намірах «закріпити Поділля під своєю владою спирався на вірних йому людей (Пйотр Шафранець, Флоріан з Коритніци, Пйотр Карвацян з Радоміна, Анджей з Тенчина, Пйотр Влодкович з Харбіновіц), які ставали намісниками у краї на нетривалий термін» (с.96). Хіба не є виразно окресленою її сутність і спрямованість в акті передачі ним 1400 р. Поділля братові Свидригайлові, котрий присягнув на тому, що «*буде підтримувати віру католицьку, буде доручати управління замками полякам, а не схизматикам* (курсив мій – В.С.)»¹⁵. Утім, можна, звичайно, просто не звертати уваги на ці засадничі принципи, визначені королем Свидригайлу, у проведенні ним політики на Поділлі, обмежившись лише їх констатацією, як це й бачимо у книзі (с.78). Безумовно, автор має на це право.

¹⁴ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.54.

¹⁵ Kurtyka J. Repertorium Podolskie: Dokumenty do 1430 roku // *Idem*. Podole w czasach Jagiellońskich... – S.356.

Повнота висвітлення особливостей становлення подільської шляхетської корпорації в першій половині XV ст., як на мене, лише виграла б від того, якби В.Михайловський торкнувся з'ясування її (як руського, так і польського походження) боротьби за зрівняння у правах із польською шляхтою Корони, про що частково уже писав Я.Куртика¹⁶. Украв мало уваги приділено антититовському заколоту частини подільського панства 1430 р. під проводом кам'янецького біскупа Павла з Боянчиць, Г.Кердейовича, братів Бучацьких й ін. (с.107), а також з'ясуванню сутності інкорпораційного процесу та його наслідків для подільської шляхти (с.108–116).

Наступний розділ – «Некороновані володарі Поділля – пани з Бучача» – присвячено висвітленню ролі у соціально-політичному житті Поділля XV ст. найпотужнішої родини – панів із Бучача. Представлені у книзі генеалогія нащадків польського шляхтича Міхала Авданця, володіння на території Подільського воеводства, участь у міждержавних стосунках демонструють нам весь розмах їхньої діяльності на південно-східному кордоні Польського королівства. Активна участь у житті сусіднього Молдавського князівства зробила панів із Бучача (Теодорика та його брата Міхала Мужилу) основними посередниками між претендентами на господарський престол, коли після смерті 1431 р. Олександра I Доброго й аж до 1457 р., коли новим господарем став Стефан III Великий, володарі часто змінювалися (с.117–151).

Не можна проігнорувати важливого наукового доробку автора у справі реконструкції клієнтарного кола панів із Бучача у XV ст. Украв мала кількість подільських джерел, а насамперед брак актових книг кам'янецького гродського та земського судів, змусила автора скористатися низкою актів гродського суду в Галичі, що дозволило продемонструвати вражаючу активність панів із Бучача у формуванні цілої групи клієнтів і слуг задля досягнення впливу у цьому регіоні (с.151–168). Досліджено також генеалогію роду Бучацьких та родинні зв'язки його представників (с.169–174).

Найбільший у книзі п'ятий розділ – «Нові часи – нові люди (друга половина XV – перша половина XVI ст.)» – складається аж із 12 підрозділів. Перший із них присвячено аналізу творення подільської шляхетської корпорації у другій половині XV ст. До честі В.Михайловського, він спромігся визначити основні особливості цього процесу. Зокрема виявив, що відбувалась уніфікація означення статусу шляхтичів, з'являється така форма військової служби, як прикордонна, зароджується ринок землі, припиняються застави повітових міст і замків, започатковується формування латифундій тощо (с.175–189). Ґрунтовно досліджено механізми творення впливовими представниками служилої шляхти (Бучацькими, Одровонжами, Кірдеями, Щуковськими, Свирчами) обширних маєтностей навколо існуючих замків краю (с.178–195). Уперше в історіографії зроблено успішну спробу показати обличчя шляхетської корпорації крізь призму висвітлення життя й діяльності її яскравих представників: Ярмолинських (с.195–201), А.Ормянчика (с.210–213), Іскшицького (с.217–220), Б.Претвича (с.215–216), Струсів (с.227–232), Лянцкоронських (с.232, 256–262), Я.Срочицького (с.265–272) та ін.

¹⁶ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.25–66.

Належну увагу слушно приділено аналізу становлення прошарку служилої шляхти та її входження до подільської шляхетської корпорації (с.201–207), вияснено механізм поповнення лав останньої також міщанами (с.208–209). Установлено, що місцеві уряди середньої ланки, як правило, посідали представники військової шляхти (с.221). Викликає чималий інтерес детальне вивчення шляхти, що несла службу хмільницькому й барському старостам і замкам, а також виявлення переліку зем'янських сіл Хмільницького і Барського староств (с.244–255). Виконана істориком копітка робота з вивчення джерел дозволила зробити обґрунтований висновок, що впродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. «подільська шляхетська корпорація пройшла тривалий час трансформації від рицарів-землевласників, місцевих панів, зем'ян до шляхтичів, бояр, котрі жили зі служби по охороні неспокоїного східного кордону Польського королівства. Власне, у XVI ст. виринають із «під'їми» ті властиво подільські, руські родини шляхти, що зосереджувалися довкола Рова – Бара та Хмільника й несли службу на шляхах і в постійних дрібних сутичках з татарами та волохами» (с.273).

Водночас зауважу, що ряд питань, пов'язаних із формуванням шляхетської корпорації в нових історичних умовах, залишилися без відповіді. Так, обійдено мовчанкою колонізацію Поділля шляхтою з етнічних польських земель, яка супроводжувалася процесами полонізації частини української шляхти, втратою нею своєї етнічної й конфесійної ідентичності, що своєю чергою розмивало традиційну культурну модель життя у соціумі й сприяло сприйняттю польської моделі. Адже неодноразово згадуваний нами Я.Куртика відзначав специфіку Поділля, котре «у Королівстві Польському було одночасно колонією й “передмур'ям християнства”». Колонізація тягнула за собою нові форми управління (типові для Польщі, наближені до центральноєвропейських), зорганізоване осадництво рицарське (з використанням центральноєвропейських лених зразків) і селянське (локації на так званому німецькому праві), а також заснування міст на німецькому праві. Викликаний стабілізацією вплив різноетнічної людності зумовлював послаблення позицій місцевого православно-го населення. Це сприяло покатоличенню локальної боярської еліти. І так, як у Червоній Русі, подільський шляхетський стан також був розшарованим під кутом зору маєтку, віросповідання, етнічного походження. Після 1430–1433 рр. однорідний правовий статус усіх володільців дідичних маєтків на підставі *ius militare* був у XV–XVI ст. потужним чинником, котрий сприяв акумуляції різних груп до польської шляхетської культурної моделі¹⁷. Якщо польський дослідник помилявся (що цілком можливо) у зазначеній ним оцінці наслідків польської колонізації краю, то це необхідно було показати на основі аналізу джерел. Невідомо також, чи мало місце в Подільському воеводстві явище витиснення польською шляхтою (на підставі королівських надань і записів) місцевих «дрібних бояр з їхніх володінь, коли ті виявлялися неспроможними задокументувати свої права, що тягнулися походженням “переддокументальної” епохи правління руських князів до 1340 р.»¹⁸, що спостерігалось в Руському воеводстві.

¹⁷ Kurtyka J. Podole w czasach Jagiellońskich... – S.150.

¹⁸ Kurtyka J. Z dziejów walki... – S.45.

Важливе значення для досягнення розробленої автором концепції формування подільської шляхетської корпорації має останній, шостий, узагальнюючий розділ. Аналіз цього процесу дозволив обґрунтувати виокремлення трьох періодів: середина XIV – перша третина XV ст.; 1430-ті – кінець XV ст. і початок XVI – 1570-ті рр. (с.274–290). При цьому ґрунтовно з’ясовано примітні риси кожного з них, а відтак є підстави вважати запропоновану періодизацію важливим новаторським науковим доробком історика. Не викликає заперечень і висновок про те, що «місцева шляхта поділялася на землевласників, які служили зі своїх маєтків, і тих, хто був зобов’язаний служити на вимогу старості або потреби замку, до якого був приписаний» (с.289). Водночас вважаю доволі дискусійним висловлене міркування, що «рицарі» – вихідці з польських і німецьких земель, прибуваючи з 1370-х рр. на терени Поділля, «власне й були першими носіями “бацили феодалізму” на рівні основного постулату цієї доби, що притаманний середньовіччю, – служби за землю» (с.276). Як з’ясував Л.Войтович, на Русі вже в XI ст. почався перехід від дружинної держави до ранньофеодальної, а з середини XII ст. у Галицькому князівстві, до складу якого потрапило Західне Поділля, уже розпочалося перетворення бенефіцій на феоди¹⁹.

Уперше в історіографії зроблено успішну спробу вияснити означення подільською шляхтою території свого проживання у середині XVI ст. Між іншим, встановлено цікавий факт означення, вочевидь урядниками Молдавського князівства, теренів Поділля «Україною» (с.292). Неаргументованою виглядає думка В.Михайловського, що у «великому Поділлі» «сформувався своєрідний внутрішньоетнічний кордон, який добре промарковано проведенням пописом щодо розмежування Корони Польської та Великого князівства Литовського 1546 р.» (с.293). Наведені на доказ цих слів факти говорять про те, що він усе-таки розглядався радше державним кордоном, ніж етнічним (с.293). Новизною відзначається запропонована структура подільської шляхти. Спроби ж переконати читача в тому, що неможливо встановити її етнічну належність у XVI ст., як це зробив польський історик Л.Бялковський, виглядають непевними. Ніхто не стане заперечувати факту, що в ряді випадків справді важко або й неможливо з’ясувати етнічне походження того чи іншого шляхтича. Проте тенденції у змінах етнічної належності членів шляхетської корпорації у другій половині XIV–XVI ст. усе ж можна встановити. Попри окремі критичні зауваги до з’ясованої Л.Бялковським чисельності шляхетських родин українського й польського походження (відповідно 68 і 217), автор не спромігся її спростувати (с.299–301).

Необхідно підкреслити важливе наукове значення поданих у книзі додатків, адже в українській історіографії укладання ітінераріумів, як спосіб дослідження біографій окремих осіб, узагалі відсутній як жанр. Укладені В.Михайловським ітінераріуми подільських воевод, каштелянів і генеральних старост на основі присутності їх як свідків документів, а для старост, з огляду на специфіку їхнього врядування, і видачі документів слугують наочним

¹⁹ Войтович Л. Чи була Русь державою? // *Theatrum Humanae Vitae*: Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С.107.

прикладом того, як вони ставилися до свого урядування на цій території (с.328–356). Допоможуть читачеві в опрацюванні змісту книги й розлогі іменний (с.357–392) та географічний (с.393–407) покажчики, які автор уклав із притаманною йому ретельністю.

Не можна не відзначити реконструкції історичних карт, виконані спеціально для цієї книжки картографом Дмитром Вортманом, та галерею авторських фотографій і зображень документів (чого вартий лише автограф німецькою мовою відомого в українській історіографії барського старости Бернарда Претвича), а також археологічних пам'яток, які яскраво унаочнюють читання цього солідного монографічного дослідження.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що рецензована книга відзначається яскраво вираженою новизною й у цьому розумінні є новаторською. Вона має чимало наукових достоїнств та істотно збагачує існуючий у науці доробок у дослідженні формування шляхетської спільноти на теренах Поділля. Адже вперше в історіографії відтворено більш-менш цілісну панораму цього процесу впродовж 220 років, що дозволило з'ясувати комплекс питань, які чекали свого розв'язання. Водночас праця В.Михайловського, як і кожне серйозне дослідження, що містить розробку власного концептуального бачення проблеми, не позбавлена дискусійних аспектів і певних вад. Їх найбільший позитив полягає в тому, що вони засвідчують явну неспроможність апологізованого (з різних міркувань) частиною сучасних українських істориків принципу антропологізації минулого виконувати функцію універсального методологічного ключа при з'ясуванні функціонування соціальних корпорацій у тих чи інших суспільствах. Ігнорування при цьому вивчення політичної історії (включаючи її етнічні й конфесійні складові) умиротворює їх, перетворюючи на аморфні й безликі, позбавлені духовних і політичних цінностей та орієнтацій структури.

В.С.Степанков (Кам'янець-Подільський)